

UDK:908

Gulnara FARMANOVA,
Farg'ona davlat universiteti, dotsenti, PhD
Shukurullo ABDUG'ANIYEV,
Farg'ona davlat universiteti magistranti
E-mail: farmanova.gulya@gmail.com

FarDU professori M.Isamiddinov taqrizi asosida

FARG'ONA VODIYISI CHORVADOR JAMOALARI MADANIYATLARINI ARXEOMETNOLOGIK O'RGANILISHI (QAYROQQUM MADANIYATI MISOLIDA)

Аннотация

Maqolada bronza davri Farg'ona vodiysi chorvador jamoalarining madaniyatlaridan bo'lgan Qayroqqum madaniyati haqida so'z yuritiladi. Qayroqqum madaniyati va uning yodgorliklarini arxeometnologik jihatdan o'rganish, asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga madaniyatning ko'mish marosimlari, ishlab chiqarish bilan ayniqsa, metallsozlik bilan bog'liq jarayonlari batafsil yoritiladi.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, Qayroqqum, B.A.Litviniskiy, tosh o'choq, chorvador, mozor-qo'rg'on, Tozabog'yob, bronza davri metallurgiyasi, ko'mish marosimi, antropologik tip.

АРХЕОЭТНОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ КУЛЬТУР СКОТОВОДЧЕСКИХ СООБЩЕСТВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ (НА ПРИМЕРЕ КАЙРАККУМСКОЙ КУЛЬТУРЫ)

Аннотация

В статье приводятся сведения о Кайраккумской культуре, которая является одной из культур скотоводческих сообществ Ферганской долины эпохи бронзы. Одной из основных целей исследования является археологическое изучение Кайраккумской культуры и ее памятников. При этом подробно освещаются погребальный обряд, производство и особенно металлургические процессы данной культуры.

Ключевые слова: Ферганская долина, Кайраккум, Б.А. Литвинский, каменный очаг, пастух, курган, Тазабагыбская культура, металлургия бронзового века, погребальный обряд, антропологический тип.

ARCHAEO-ETHNOLOGICAL STUDY OF THE CULTURES OF PASTORAL COMMUNITIES IN THE FERGANA VALLEY (A CASE STUDY OF THE QAYROQQUM CULTURE)

Annotation

The article talks about the Qairaqquq culture, which is one of the cultures of the herding communities of the Fergana Valley of the Bronze Age. One of the main goals is the archeo-ethnological study of Qayrakquq culture and its monuments. At the same time, the culture's burial rites, production, and especially metallurgical processes are covered in detail.

Key words: Fergana valley, Qairaqquq, B.A. Litvinisky, stone hearth, herdsman, burial mound, Tazabogyob, Bronze Age metallurgy, burial ceremony, anthropological type.

Kirish. Farg'ona vodiysi arxeologik madaniyatlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'pchilik qadimshunos olimlar buni vodiyning geografik holatini sabab qilib ko'rsatishadi. Ya'ni vodiya tog'larning mavjudligi, ulardan boshlanuvchi daryolarning aholi uchun dehqonchilik qilishda muhim ahamiyat kasb etganligi va shu sababdan o'troq hayot shakllanib, o'ziga xos sivilizatsiya yuzaga kelganligini kuzatishimiz mumkin. Ammo Farg'ona vodiysi qay darajada tog'lar bilan o'ralgan bo'lishidan qat'iy nazar tarixiy taraqqiyot bir maromda davom etganligi, vodiyning qadimgi aholisi boshqa hududdagi chorvadorlar hamda uzoq va yaqindagi dehqon jamoalari bilan keng miqyosdagi o'zaro aloqalarda bo'lganligi haqida ma'lumotlar ham yo'q emas.

Bronza davri ko'chmanchi madaniyat vakillarining bir qismi Qadimgi Farg'ona vodiysi hududlariga kirib kelishib, xo'jalik an'analari davom ettirib, bu yerda o'zlarining madaniyatlarini rivojlantiradilar. Qayroqqum madaniyati chorvador jamoalarning madaniyati hisoblanib, qadimgi Farg'ona vodiysi hududidagi muhim va o'ziga xos bo'lgan madaniyat sifatida qayd etiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya Farg'ona vodiysi cho'l va dasht qabilalarining madaniy xo'jalik faoliyatida chorvachilik dehqonchilikka nisbatan yuksak

rivojlangan. Ammo ular qadimgi Xorazmning Tozabog'yob jamoalari singari dehqonchilik masalasida sezilarli xo'jalik taraqqiyotiga ko'tarila bilmagan.

Bronza davri cho'l va dasht hududlari qabilalarining madaniyatini S.P.Tolstov va M.A.Itina Xorazmning "Tozabog'yob madaniyati" deb atasa, Farg'ona vodiysi yodgorliklarini B.A.Litviniskiy "Qayroqqum madaniyati" deb nomlaydi.

A.A.Asqarov Quyi Amudaryo cho'l va dasht hududi bronza davri yodgorliklarini Andronova madaniyatining "Tozabog'yob varianti" deb atashni taklif qiladi. O'rta Osiyo hududidagi qabilalarining madaniy merosi qanday nom bilan aytilishidan qat'iy nazar, materiallarining bir-biriga aynan o'xshashligi, xronologik bir davrga tegishli ekanligi masalasida ko'pchilik olimlar bir xil fikrda qolmoqdalar.

Ma'lumki, Farg'ona vodiysining bronza davri jamoalari sharqda Oltoy tog'laridan, janubda Pomir-Oloy va Tyanshan tog'larigacha bo'gan dasht hamda tog'oldi hududlarida chorva mollarini boqib yurgan chorvador qabilalar edi. Ularning kundalik turmushlarida ishlatiladigan eng qimmatli narsa bu bronzadan yasalgan buyumlar bo'lib, ular doimo bronza metalini hosil qilish uchun kerak bo'ladigan mis rudasini olish mumkin bo'lgan konlar, hamda

bronza yasash imkoniyatini bergan simob, rux, qalay, qo'rg'oshin konlarini qidirish bilan shug'ullanishgan. Chorvador aholi uchun metallurgiya bilan shug'ullanish nima sababdan yuqori darajadagi ehtiyojni keltirib chiqaradi. Buning asosiy sababi chorvador aholi o'tliq bo'lgan, qo'lida albatta xanjari bo'lgan. O'tliq, qo'lida quroli bo'lgan odamlar xohlagan tomonga yurishib kerakli mahsulotni bosib olib ketish imkoniyati katta bo'lgan.

Jamiyat rivojida, xo'jaliklarning kundalik ehtiyojlarini qondirishda, harbiy harakatlar davrida eng kerak bo'ladigan ashyo bu bronza metalini va umuman metallurgiyani paydo bo'lishidir. Bronza davri jamiyatlarining xarakterli belgisi shundan iboratki, bu davrda imkon qadar qurol-aslahalarni toshdan tayyorlashni kamaytirib, asosiy e'tibor bronzadan yasalgan qurollarni ko'paytirishga qaratilgan.

Shu tariqa metallurgiya markazlari vujudga keladi. Jumladan, Zarafshon daryosining bo'yidan topilgan To'qayli metallurgiya manzilgohi hamda Sirdaryo bo'yidagi Qayroqqum bronza metallurgiyasi manzilgohidir[1].

Aynan, ushbu hududlarda o'ziga xos ishlab chiqarish markazlari vujudga keladi. Bu yerlardan ishlab chiqarilgan buyumlar xo'jalikning rivojlanishiga olib keldi. B.A.Litvinskiy Qayroqqum madaniyati yodgorliklarini o'rganishda, ayniqsa, kulolchilik buyumlarini, qablardan chiqqan mis, bronza va temirdan yasalgan buyumlarni aniq klassifikatsiya qilish usullarini joriy qilgan arxeolog hisoblanadi.

B.A.Litvinskiyning Qayroqqum madaniyati bo'yicha yozgan asari masalani yoritishda katta ahamiyat kasb etdi. Aytgan qadimgi davrlarga oid arxeologik taxminlarga birinchi bor murojaat qildik.

Natija va Muhokama

Bronza davrining dehqon jamoalari bilan bu yerda chorvadorlar ham istiqomat qilgan bo'lib, ularning madaniyati fan olamida "qayroqqum madaniyati" andronova madaniyatining bir chekkasi ekanligi ma'lum. Ular qoldirgan moddiy madaniyatga aloqalarning naqadar mustahkam ekanligi ayniqsa ko'mish marosimlarida aks etgan[5]. Qayroqqum madaniyati chorvadorlaridan keyingi davr — eylaton davrida ham madaniyatlarning o'zaro bir xil ekanligini haqida ma'lumotlar mavjud. Ya'ni madaniyatning o'xshash ekanligini faqat Farg'ona vodiysigagina xos bo'lmasdan, balki butun boshli shimoliy-sharqiy hududlar, ya'ni saklar davri chorvadorlari yashagan hududlardagi madaniyat ham juda o'xshash bo'lgan.

Qadimgi Farg'onaning g'arbiy qismida, Qayroqqum suv ombori qurilishi munosabati bilan, XX asrning 50-yillari o'rtalaridan B.A. Litvinskiy rahbarligida keng ko'lamli arxeologik izlanishlar olib borildi. Natijada, 1954-1956-yillar davomida 60 dan ortiq joylarda bronza va ilk temir davri chorvador dasht qabilalarining manzilgohlari aniqlandi[3]. B.A.Litvinskiyning Qayroqqum madaniyatiga oid qator monografik planda amalga oshirilgan tadqiqotlari mavjud.

B.A.Litvinskiy Oqtangi g'orida olib borgan qazishmalarida Chust madaniyatini Andronova madaniyati bilan sinxron ekanligini aniqlaydi. Tosh o'choqlar va sopol parchalarining ko'pligi, bu yerdagi hayotning intensiv bo'lganligini ko'rsatadi. Bu kabi holatlar Qayroqqum kulolchilik buyumlarini tasniflashni va ayniqsa, aniq sanasini aniqlashni ancha murakkablashtiradi, nafaqat hal qilishga, balki ba'zi muhim savollarni ham ko'tarishga imkon bermaydi. Qayroqqum madaniyati o'choqlari tosh yoki loydan qurilganligini ko'rishimiz mumkin. Tosh o'choqlar taqir ustida, loy o'choqlar esa taqir o'yilib, chuqurcha devoriga tosh terilgan. Ularning yuqori devor qismi loydan yasalgan. Shuning uchun o'choqlarning (qo'ralarning) tosh qismi Qayroqqum makonlarida yaxshi saqlangan. Ularning shakllari doira yoki oval ko'rinishida bo'lgan. Tosh o'choqlar yerto'la ichida, loy o'choqlar esa yerto'la tashqarisiga qurilgan. Shu

sababdan bo'lsa kerak, loy o'choqlar tosh o'choqlar kabi bir joyda zanjirdek tizilmagan. Ular, odatda, makonlarda kam uchraydi. Qolaversa, o'choqlar maydoni bir xil emas. Loy o'choqlarning o'lchami kichik, tosh o'choqlarning maydoni esa ikki xil, kichiklarining diametri 0,6-1 bo'lsa, kattalariniki 1-2 m.g.a tengdir[3]. Qayroqqum aholisining tosh o'choqlardan samarali foydalanishi madaniyatning ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarini ma'lum darajada saqlanishiga yordam beradi. Tosh o'choqlar loy o'choqlarga qaraganda, pishiq hamda foydalanishga birmuncha qulay bo'lgan. O'rganilishlar natijasida tosh o'choqlarning atroflarda ko'plab xo'jalik buyumlari topilgan.

Qayroqqum yodgorliklaridan topilgan topilmalar ichida soplil bronza pichoqlar alohida ajralib turadi. Bunday qurollar Namozgoh madaniyati inventarlarida ham uchraydi. Ko'p pichoqlarning tutqichida teshiklar mavjudligini ko'rishimiz mumkin[2]. Yuqorida aytganimizdek, Qayroqqum madaniyati Andronova madaniyatining bir chekkasi hisoblanadi. Shu sababdan andronova madaniyati tarqalishiga asos bo'lgan hozirgi Qozog'iston hududlarida yashagan jamoalar bilan, vodiydagi jamoalarning xo'jalik yuritish an'analari bir-biriga o'xshash bo'lgan.

Qayroqqum makonlarining 15 tasida ma'dan eritish hamda metall xomashyosidan mehnat va jangovor harbiy qurollar, uy-ro'zg'or hamda xo'jalik asboblari ishlab chiqarish bilan bog'liq ustaxonalar topilganligi haqidagi ma'lumotlar ilmiy adabiyotlarda uchraydi. Agar dasht qabilalarining xo'jaligida chorvadan keyingi ikkinchi o'rinda metallsozlik turishini hisobga oladigan bo'lsak, Andronova urug' jamoalarining katta guruhini g'arbiy Farg'onaga, Qayroqqum massiviga kelib joylashishi bejiz emas edi. Chunki, bu yerdagi Qoramozor tog' tizmalari turli xil ma'danga boy konlari bilan ko'chmanchi dashtliklar e'tiborini o'ziga qaratgan. Ayniqsa, Novqat mis konlari Qayroqqum metallurgilarini metall xomashyosi bilan ta'minlab turgan[7]. Haydarkon simob koni ham Qayroqqum madaniyati aholisining asosiy ishlab chiqarish xomashyo manbalaridan biri sifatida ko'riladi. Metallsozlikning rivojlanishi, boshqa madaniyatlar bilan aloqa almashishga hamda savdo-sotiqning jadal taraqqiy etishiga olib keldi. Natijada, aholining moddiy ahvoli ma'lum darajada yaxshilandi. Aholining yashash sharoiti bir maromga kelib, xo'jalik yuritish an'analari ham o'zgardi, deb aytish mumkin.

Madaniyat aholisining uylari asosan toshdan tashkil topgan. Turar joylar katta hisoblanib, uzunligi 20 m gacha, kengligi esa 12-15 m gacha bo'lgan. Tog'li hududlardagi g'orlar ba'zan turar joy vazifasini o'tagan[2]. Qayroqqum madaniyati yodgorliklarida yuqoridagi topilmalarning ko'plab topilishi turar-joy makonlari doimiy, ya'ni ko'p yillar mobaynida ishlatilgan manzilgohlardan iborat ekanligidan dalolat beradi.

Chorvachilikda hayvonlarning tarkibi turlicha bo'lib, poda, asosan, andronovaliklarga o'xshab yirik va mayda shoxli hayvonlardan iborat bo'lgan. Chorvada ot muhim o'rin egallab, transport vazifasini bajargan[4]. Chorvachilik Qayroqqum madaniyatining asosiy xo'jaliklaridan biri sanaladi. Chunki aholining deyarli hammasi qadimdan chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan. Qolaversa, joylashgan hudud ham chorvachilik uchun nihoyatda qulay edi. Asosiy transport vositasi esa ot hisoblangan. Ot ov jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etgan. O'ljaning ko'p miqdorda bo'lishiga ham otning hissasi katta bo'lgan. O'z navbatida qayroqqumliklar ot ustida harakatlanishda ancha tajribali edilar. Bu kabi omillar ovchilik va chorvachilikning rivojiga ulkan hissa qo'shgan.

Sopol idishlar Tozabog'yob sopollariga o'xshasada, Qayroqqum sopollari ichida quloqli, ba'zan esa tarnov jo'mrakli xillari ham uchraydi. Sopol topilmalarining o'ndan bir qismi chizma, taroq iz bilan naqshlangan. Idish gullari o'z xarakteri bilan geometrik kompozitsiyalardan iborat.

Qayroqqum madaniyatida metallurgiya hunarmandchiligining yuksak darajada bo'lganligini arxeologik topilmalar tasdiqlaydi. Ko'pgina makonlar ustida olib borilgan qazishmalar paytida oybolta va cho'kich yasaladigan tosh yashiklar, ma'dan parchalari, shlaklar va ko'pgina bronza predmetlari topilgan[3]. Qayroqqum madaniyati sopollariga o'ziga xos naqshlar tasviri tushirilgan. Sopol idishlarning shakllari esa qorin tomoni kengroq, og'iz qismi ham birmuncha kattaroq qilib tayyorlangan. Idishlarning rangi esa qizil angob bilan bo'yalgan. Ba'zilarida taroq izi tasviri tushirilgan. Ba'zilarida esa yarim yotgan chiziqning uzun holatini ko'rishimiz mumkin. Bu haqda mazkur tadqiqotimiz so'ngida Qayroqqum madaniyati yodgorliklaridan arxeologik qazishma jarayonida chiqqan sopol idishlarning majmuasi bilan tanishamiz.

Yuqorida aytib o'tilgandek, mil. avv. 2-mingyillikning ikkinchi yarimida Farg'ona vodiysidan Zarafshon vohasigacha bo'lgan katta hududda Qayroqqum madaniyati shakllandi. Bu madaniyatga mansub makon va qabrlardan topilgan moddiy buyumlar, bu hududdagi qabilalar chorvachilik bilan shug'ullanganligini, konchilik hamda metallurgiya rivojlanganligini dalillay oladi[3]. Moddiy topilmalar tahlili, bir tomondan, bu madaniyatning mintaqa dasht hududlaridagi Andronova va Xorazm vohasidagi Tozabog'yob madaniyati bilan, ikkinchi tomondan, Farg'onadagi Chust va O'rta Osiyo janubidagi o'troq dehqonlar madaniyati bilan aloqalaridan dalolat beradi.

Ko'mish marosimi bu o'lgan odamni joyiga qo'yish maqsadida amalga oshiriladigan diniy amal hisoblanadi. Qayroqqum madaniyati jamoalarining ko'mish marosimlariga qaraydigan bo'lsak, bir qancha holatlarga guvoh bo'lamiz. Ko'mish marosimining natijasi ko'mish bilan bog'liq kompleks — ko'mish inshootlari, ko'milgan odamni qoldiqlari, inventarlar va qo'shimcha strukturalardan iborat bo'lgan qayroqqum madaniyati jamoalari uchun mozar-qo'rg'on tipi xarakterlidir. Ko'p hollarda bolalarni ko'mish uchun alohida qabristonga olib chiqishgan. Qayroqqum madaniyat jamoalarining ikki xil ko'mish marosimi bo'lgan: biri "ingumatsiya" bo'lsa, ikkinchisi "krematsiya" hisoblanadi. Qayroqqum madaniyatida ko'mish marosimi bilan bog'liq qurilmalar doira shaklida bo'lib, ularning diametri 12-16 m iborat bo'lgan. Tosh qurilmalarning markaziy qismida bitta-

ikkita qabr chuquri, doiraning cheti bo'lab bolalar va kattalarni qabrlari qo'yilgan[8]. Har bitta shunday qurilma bitta yoki bir nechta oilaga tegishli bo'lgan bo'lishi mumkin degan fikrdamiz. Chunki, qurilmadagi holatlardan shuni ko'rsatadiki, bir vazifani bajaruvchi buyumlarning soni haddan ziyod ko'pdir. Qayroqqum madaniyati aholisi qabrlarning yorma, katakomba turlaridan foydalanishgan.

Dahana va Qayroqqum mozar-qo'rg'onlaridan topilgan skeletlar yonboshlatib, oyoqlarini yig'ishtirgan holda qabrga qo'yilgan. Qabrlarning tag qismlarida tosh yashiklar yasalgan bo'lib, o'lik shuning ichiga qo'yilar edi. Bu qabrlardan va manzilgohlardan topilgan sopollar Xorazmdagi Tozabog'yob, Toshkent vohasidagi yodgorliklar hamda Zarafshon vohasidagi mozar-qo'rg'onlardan topilgan yodgorliklarga juda ham o'xshash edi[9]. Bu holat madaniyatlardagi jamoalarning mustahkam aloqalaridan dalolat beradi. Shu bilan birga Qayroqqum madaniyati Markaziy Osiyoning butun shimoli-sharqiy hududlarida keng tarqalgan chorvador madaniyatlar bilan ishlab chiqarish shakli juda ham o'xshash edi.

Qayroqqum madaniyatidagi dafn marosimi jarayoni Farg'ona vodiysidagi o'troq dehqonchilik madaniyati hisoblanmish Chust madaniyatiga juda ham o'xshashligini ko'rishimiz mumkin. Chust madaniyati mozar-qo'rg'onlarida odamlar ona qornida yotganidek oyoq qo'llari bukilgan holda yon biqini bilan ko'milgan. Farg'ona vodiysidagi mozar-qo'rg'onlarida erkaklar asosan o'ng tomoni bilan, ayollar esa chap tomoni bilan dafn etilganligini ko'rishimiz mumkin. [6] Madaniyat aholisining antropologik tipi andronova tipida bo'lganligini antropologik materiallar ko'rsatadi. Ya'ni baland bo'lyli, uzun boshli, yuzlari keng va past bo'lganligi adabiyotlarda uchraydi.

Xulosa. Qayroqqumliklarning asosiy xo'jaligi metalsozlik bo'lganligi uchun ularning joylashgan o'rni ham mis, simob, surma kabi minerallarga boy bo'lgan hududga o'rnatilganligi aniq. Bu holatni chuqurroq o'rganish shuni ko'rsatadiki, metalsozlar o'z ishlarini amalga oshirishda albatta chust madaniyati bobodehqonlari bilan hamkorlikda amalga oshirganlar. Bunga chust madaniyati jamoalarining ko'mish marosimlari bilan andronova madaniyatining ko'mish marosimlarini ayrim hollarda o'xshashligi guvohlik beradi.

ADABIYOTLAR

1. Аванесова Н.А. Новое о проникновении пастушеских племен бронзового века в земледельческие оазисы на юге Узбекистана. В сб. Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия. Материалы пленума ИИМК 11-14 апреля 1995 г. СПб. 1995, с. 82-86.
2. Аванесова Н.А. Археология Средней Азии: энеолит и бронзовый век. Учебник. — Самарканд: Издательство Shabnam omad nuz, 2020. С—274.
3. Литвинский Б.А., Окладников А.П. Ранов В.А. Древности Кайрак-Кумов Душанбе — 1962. — 417 с.
4. Литвинский Б.А. Бронзовый и раннежелезный век, в книге Гулямова Э и другие. Археологические и этнографические коллекции Музей Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР. — Душанбе, 1956.
5. Литвинский Б.А. История и культура восточной части Средней Азии от поздней бронзы до раннего средневековья: (в свете раскопок памиро-ферганских могильников): Автореф. дисс. ...д-ра ист. наук. — М.: 1969.
6. Asqarov A.A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. — T.: 2016. — 700 bet.
7. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. Монография. - Тошкент: Фан, - 2016. — 457 бет.
8. Tarixiy rekonstruksiya masalalari. Darslik. O'quv-uslubiy nashr / M.H.Isomiddinov. - Farg'ona, 2023. - 190 bet.
9. Tarix fanalari doktori, professor M.H.Isomiddinovning 70 yilligiga bag'ishlangan "Farg'ona vodiysi tarixi yangi tadqiqotlarda" mavzusidagi IV ilmiy-nazariy konfrensiya materiallari. Farg'ona shahri, 2017 yil 25 may. — Farg'ona, 2017. — 306 bet.